

**ХОДЖА НАСРЕДДІН: ПОЛІВАРІАНТНЕ
ФУНКЦІОНУВАННЯ ТРАДИЦІЙНОГО ОБРАЗУ
У СВІТОВОМУ КУЛЬТУРНОМУ КОНТИНУУМІ**

УДК: 82-343:82.091

Історія знає не так багато фольклорних персонажів, які були б настільки популярними, як Ходжа Насреддін. Цей образ є улюбленцем багатьох народів не тільки Середньої Азії та Близького Сходу, але й більш північних широт. Його вважають “своїм” албанці, араби, вірмени, азербайджанці, бенгальці, болгары, греки, китайці, росіяни, індуси, італійці, перси, румуни, серби, турки та ін. [Glade 1987, 109–115; Jahani 1997, 21–32; Stein 2007, 219–230; Marzolph 2010].

Щодо імені Насреддіна дискусії не затихають і до сьогоднішнього дня. Найбільш відомими є декілька версій. Французький вчений Рене Басе вважав, що турецьке ім’я “Ходжа” утворено шляхом метатези від арабського “Джоха” [Basset 1892, 1–97]. Утім, ця ідея не підтримується іншими сходознавцями, такими як М. Гартман та А. Крістенсен. На їхню думку, турецьке слово *khwādja* це не що інше, як запозичення з перської *khwādja*, де воно означає “поважна, визначна людина” [Esenc 1987, 1–9].

У Центральній Азії Насреддін відомий як Ефенді (Афанді, Епенді), де турецьке слово *efendi* вживається як почесний титул. До уйгурів він попав через китайське *a-fan-t'i* (пройдисвіт). У регіоні перського впливу, Ходжа відомий як Молла Насреддін [Jahani 1997]. Це ім’я поширене також у Афганістані й Таджикистані. На початку 20 ст. на Кавказі (в Тифлісі) навіть виходив сатиричний журнал “Насреддін”. Грецькій, албанській, сербській та хорватській традиціям властивий варіант Настрадін. На Балканах образ Ходжі популярний і до сьогодні, але тут він виступає антагоністом місцевому позитивному герою Хитрому Петеру [Vülcev 1975].

Та чи існував Насреддін насправді? Однозначної відповіді на це питання немає. Найбільш сучасною і поширеною є турецька версія. Відповідно до неї, Ходжа Насреддін народився у селищі Ескешегір біля міста Конья (територія сучасної Туреччи-

ни) 605 року за гіджрою (мусульманським календарем), або у 1206 р. за григоріанським, а помер у Акшегірі в 683/1284 році. Там і досі проводяться екскурсії до його могили, де на могильній плиті вибито неправильну дату – 386 рік за гіджрою, тобто 993 за християнським календарем. Існує версія, що дату потрібно читати навпаки (“задом наперед”), адже відомо що Ходжа був ще тим жартівником і той напис міг виявитися його своєрідним останнім “жартом”. Проте таке припущення спростовує К. С. Давлетов, який відносить зародження образу Насреддіна до VIII–XI століть – періоду арабських завоювань й боротьби поневолених народів проти арабського гніту. “Якщо шукати в історії Сходу епоху, яка б могла породити Ходжу Насреддіна, то зупинитися можна тільки на цьому історичному відрізку” [Давлетов 1962, 11].

Цікаву гіпотезу висунули азербайджанські вчені. Вони вважають, що прообразом Насреддіна був відомий вчений Ходжа Насиреддін Тусі, який жив в Азербайджані в XIII ст. Оскільки Насреддіна звали Молла, то можливо, це перероблений варіант іншого імені Тусі – Мовлан. До того ж, як це часто буває на Сході, він мав ще одне ім’я – Хасан. У наступному анекдоті Насреддін замовляє собі печатку саме з цим іменем:

Прийшов до Акшегіру майстер по печаткам. Ходжа захотів печатку й собі, але майстер брав за кожну літеру по три срібняки й Насреддін замислився. Він порахував літери в своєму імені, прізвищі й побачив, що це йому обійдеться дорого й вирішив вирізьбити собі тільки ім’я – Хасан. Для того, щоб це коштувало дешевше, він пішов на хитрість, звернувшись до майстра:

– Зроби мені печатку.

Різьбяр запитав, як того звати. Ходжа відповів:

– Хасан. “Х” з крапкою, не забудь!

– Що це за дивне ім’я? – зауважив різьбяр.

– А тобі що з того? – заперечив Ходжа. – Ти давай працюй.

Він дістав гроші. Майстер вирізав букви “х”, “с”, і тільки-но збирався поставити над “х” крапку, як Насреддін скрикнув:

– Не малюй крапки над буквою “х”, розташуй її над “с”. Так з’явиться ще одна буква “н”.

Майстер оцінив розум Ходжі й не взяв з нього нічого за роботу.

Деякі дослідники, наприклад І. Брагінський, не вважають питання існування реального Насреддіна першочерговим [Анекдоты 1957, 12].

Це справедливо, принаймні, з тієї точки зору, що Насреддін зустрічається у десятків різних народів. Імовірно, що якийсь реальний Насреддін справді існував (скоріше за все у XIII ст.); це був хитрий шибайголова або досвідчений мудрець, про якого ми знаємо з численних анекдотів, що дійшли до наших днів. Але з плином часу у різних народів ці сюжети доповнилися новими мотивами й деталями, що виникли на іншій основі, подекуди зовсім у нехарактерному для анекдотів про “класичного” Насреддіна середовищі. Насреддіну, зокрема, приписують жарти й витівки, пов’язані з іменами інших персонажів. Наведемо анекдот про аббасидського халіфа Гаруна ар-Рашида й придворного поета Абу Нуваса:

Якось Гарун ар-Рашид почув приказку “Вибачення гірше за провину”. Він довго думав, але ніяк не міг збагнути, що ж це може означати. Спитавши багатьох придворних мудреців, ні в одного з них він не зміг почути зрозумілої відповіді. Хтось із придворної челяді порадив йому звернутись до Абу Нуваса.

Покликавши до себе поета, халіф грізно наказав тому пояснити зміст приказки. Як не намагався Абу Нувас розтлумачити правителю сенс сказаного, йому нічого не вдавалося. Гарун ар-Рашид розлютився і пообіцяв, що якщо до кінця дня він не зрозуміє змісту приказки, він стратить поета.

Зрозумівши, що йому нічого більше не залишається, Абу Нувас мовчки підійшов до правителя правовірних і дав тому сильного ляпаса. Гарун ар-Рашид обурився, почервонів від злості і вже був готовий покликати ката, але тут Абу Нувас сказав йому: “Вибач, правителю, але мені щось запаморочилося. Я подумав що ти – Зубейда”.

Зблідши від люті, халіф хотів щось відповісти, але поет його випередив: “Не сердься, мій пане. Я зрозумів що мені ніяк не вдасться пояснити тобі сенс прислів’я, тому прийшлося показувати наочно”.

Цей же самий анекдот пов’язують і з іменем Насреддіна, в якому він фігурує замість Абу Нуваса. На місці ж Гаруна ар-Рашида з’являється Тамерлан (правитель з династії Чингізидів).

Ще одна популярна версія – суфійська – взагалі не визнає Ходжу як реальну історичну особу. Апологети ісламського містицизму вважають, що Насреддін – це не конкретна людина, а уособлення життєвої мудрості й кмітливості як такої. Аннемарі Шіммель пише, що не Ходжа Насреддін – плід суфійської мудрості, а навпаки – суфійські притчі виникли на основі народних оповідань, в тому числі й про Ходжу Насреддіна [Шіммель 2000, 248].

Відповідно, суфійські історії про Ходжу – це не анекдоти та смішні побутові історії, а повчальні притчі та оповідання в дусі езопових байок. У них Насреддін – не легковажний жартівник та кмітливий пройдисвіт, а мудрий філософ, який у різних ситуаціях допомагає слухачу або читачу зрозуміти складні життєві істини. Оскільки мислення звичайної людини є стереотипним, вона не може прийняти кардинально іншу точку зору, адже, зазвичай, не здатна повністю проаналізувати ситуацію та обставини, в яких вона опинилася. Людина може бути багатою і щасливою, але до кінця зрозуміти, чому сталося саме так, не зможе ніколи. Класичним прикладом, що підкреслює схоластичний образ Ходжі Насреддіна, є відомий анекдот про контрабандиста:

Ходжа щоденно перевозив через кордон свого осла, навантаженого корзинами з соломю. Оскільки всі знали, що він займається контрабандою, прикордонники його щоразу обшукували з голови до ніг, коли він повертався додому. Вони оглядали самого Насреддіна, соломю, занурюючи її у воду, навіть час від часу сплювали її, але Ходжа тим часом жив все краще та краще.

В кінці-кінців, він відійшов від справ, і переселився до іншої країни. Багато років потому його зустрів один із митників і спитав: “Тобі нема чого тайти, Насреддіне. Розкажи мені, що ти перевозив через кордон, коли ми ніяк не могли тебе ввіймати?”.

“Віслюків”, – відповів Ходжа.

Кожна з вищенаведених теорій має право на існування. Будь-який із варіантів де в чому правдивий, де в чому – ні. Так, турецька гіпотеза зокрема не пояснює, звідки взялися згадки про Насреддіна в ранньому арабському біо-бібліографічному компендіумі Ібн ан-Надіма (пом. після 990 р.) “Фигрист”, де також згадується Джоха [2008 ابن النديم; Marzolph 2010]. Ібн ан-Надім жив у X ст., а Ходжа, за турецькою версією, народився тільки в 1206 році. Мож-

ливо, Ходжа і Джоха – різні персонажі, але тоді незрозуміло, чому одні й ті самі настільки схожі історії розповідають про них обох. Відтак, більш переконливою виглядає суфійська теорія. Водночас остання не відповідає на питання – як до стількох різних народів потрапив один і той самий персонаж.

Про Насреддіна існує незліченна кількість оповідань, анекдотів та історій. А коли врахувати регіональні варіації, то їх число збільшується в рази. Мандруючи від країни до країни, історії про Ходжу зберігають властиві їм характерні особливості і, водночас, збагачуються місцевими реаліями. Наприклад, в одному з анекдотів Ходжа Насреддін їсть фініки з кісточками:

Якось побачила жінка Насреддіна, що той їсть фініки, не відокремлюючи кісточок. Спитавши, чому він так робить, вона почула відповідь: “Я витратив на ці фініки свої гроші. Кісточки також входять до вартості товару. Чому ж я маю їх викидати?”

В інших варіантах цієї ж історії замість фініків зустрічаються сливи або абрикоси. Зрозуміло, що деякі народи, які переповідають сюжети про Ходжу, ніколи, мабуть, і не бачили фініків, тому вони й адаптували анекдоти до своїх реалій. Це тільки поодинокі приклади, насправді їх набагато більше.

Ходжа справив великий вплив на літературу й культуру багатьох народів. В характерах багатьох місцевих героїв проглядаються насреддінівські риси. Таджикиський Мушфікі, уйгурський Саяй Чаккан, туркменський Кеміне – усі вони чимось схожі на свій прообраз.

Що ж до спільних мотивів у історіях про Насреддіна і схожих персонажів в українській літературі, то тут якнайкраще ситуацію зобразив сучасний львівський іраніст Роман Гамада [Гамада 2006, 162–165; Оповідки 2006].

Існують спільні риси й у популярних фольклорних персонажів. В українській історичній думі гуляє Килиїмським полем козак Ганджа Андибер. У простій одежі, в чоботях, з яких “видно п’яти й пальці”, він входить до корчми у Черкасах, де з його виду насміхаються три дуки-срібляники й велють шинкарці Насті принести йому прокислого пива. Та посилає наймичку, проте наймичка не вточила пива з “дев’ятої бочки”, а з десятої, найкращої. Не бажаючи більше зносити глузувань, він виймає черес із золо-

тими червінцями і встеляє ними стіл. Зараз і дуки-срібляники, і Настя запрошують його “призволятися”, на це козак вихиляється із вікна і гукає своїх товаришів, що сиділи у сховку; тії приносять дорогі шати, сап’янові чоботи і козацький шлик. Ось тут і виходить наяв, що він – ніякий не нетяга, а козацький гетьман Хвесько Ганджа Андибер. Відмовляючись від почастунків, він не їсть, не п’є, тільки виливає усе на свої шати, при тім приказуючи:

Ей, шати мої, пийте-гуляйте!

Не мене шанують,

Бо вас поважають.

Як я вас на собі не мав,

То й честі од дуків-срібляників не мав.

В аналогічній ситуації Ходжа Насреддін, прийшовши, правда, у багатий дім на гостину, спершу сидить ніким не помічений у самому кінці лави, бо вбраний був, бачте, у латану сімряжку-халат. Та коли вернувся в той дім у коштовному каптані, його одразу ж садовлять на достойне місце й кажуть пригощатися. Проте не став куштувати Ходжа ні плову, ні халви, а заходився лишень тицяти рукавом у наїдки [Гамада 2006, 162–165]

З Насреддіном також був добре обізнаний відомий український письменник Іван Франко. Відібравши найбільш характерні тому риси, він переосмислив та адаптував до українських реалій декілька історій. Так, у казці “Піп на казанні” майже дослівно перерається сюжет анекдоту “Проповідь мулли”:

А то раз якийсь піп дуже не любив казання говорити. То одної неділі виходить на казальницю, та й каже:

– Мої милі парафіяни, а знаєте, о чім я вам нині буду казання казати?

– Ні, не знаємо, – кажуть люди.

– Га, коли ви не знаєте, то й я не знаю, – каже піп та й зліз із казальниці.

На другу неділю знов піп на казальницю.

– Милі мої парафіяни, а знаєте, о чім я вам нині буду казати казання?

– Знаємо, – кажуть люди.

– Ну коли знаєте, то нема вам що й казати. Рцем всі от всея душі!..

Приходиться на третю неділю, вже собі люди міркують, як би то його зайти? Змовилися собі... Вилазить піп на казальницю.

– Мої милі парафіяни, а знаєте, о чім я вам нині буду казати казання?

То єдна половина людей у церкві каже: “Знаємо”, а друга каже: “Не знаємо”.

– Так? – каже піп. – Ну, то добре. Най ті, що знають, та скажуть тим, що не знають. Благоденствіє господнє на всіх вас!

Та й уже було по казанню [Гамада 2006].

Різниця з оригіналом тільки в тому, що замість попа там був мулла Насреддін, замість кафедри – мінбар, а роль парафіян виконували раби Аллаха.

Перероблений образ Насреддіна зустрічається також у казках Степана Руданського (наприклад, казка “Селянин та крамар”). У них помітний вплив оригінальних історій про Ходжу, різниця тільки в тому, що відбулася адаптація під українські реалії та менталітет.

На сьогоднішній день Ходжа Насреддін – персонаж широковідомий у світі:

- Пам’ятники йому встановлено в Узбекистані (м. Бухара), у Москві на вулиці Ярцевська, та в Туреччині у селищі Хорту (Хортов).

- ЮНЕСКО оголосив 1996–1997 рік Міжнародним роком Насреддіна.

- В Акшегірі щорічно, з 5 по 10 липня, проводиться “Міжнародний Фестиваль Ходжі Насреддіна”.

- У 1943 році радянський режисер Яков Протазанов зняв фільм про Ходжу під назвою “Насреддін у Бухарі”.

- Крім анекдотів і коротких оповідань про Насреддіна, написано також декілька книг. Найбільш відомі з них “Повість про Ходжу Насреддіна” Леоніда Соловйова [Соловьев 1958] та книга Філатова “Возмутитель спокойствия” (2009).

- Багато народів претендують на Насреддіна як на свій власний культурний феномен. Відповідно, його “могили” можна знайти по всьому світу – в Туреччині, на Кавказі, Близькому Сході тощо.

Варто зазначити, що сюжети про Насреддіна варіювалися не тільки зі зміною географічних широт. Велику роль в історії-

ях про нього відіграла й конкретна доба та політична система. Так, зрозуміло, що за часів халіфату анекдоти, де Ходжа висміював іслам та тамтешніх правителів (Тамерлан, Гарун ар-Рашид чи будь-хто інший), користувалися великою популярністю в народі, але були загрозою для тогочасної системи і, природно, заборонялися цензурою. Це можна порівняти з радянською добою та анекдотами про КПРС, Хрущова, Брежнєва, перебудову тощо. Здавалося б, більш ніж сім століть відділяє історії про Насреддіна та радянські анекдоти, але зі зміною форми не змінюються мотиви. Саме завдяки цьому Ходжа не втрачає популярності й до сьогодні.

Насамкінець, підкреслимо, що образ Ходжі Насреддіна репрезентує створений творчою народною свідомістю феномен універсалізації таких кращих збірних людських якостей, як розум, кмітливість, винахідливість, блискучий гумор, що обумовлює його поліваріантне функціонування у світовому культурному континуумі.

ЛІТЕРАТУРА

Basset R. **Recherches sur Si Djoh'a et les anecdotes qui lui sont attribues** // Paris, 1892.

Christensen, A. Joha in the Persian literature // **Oriental studies presented to E. G. Browne.** Cambridge, 1922.

Esenc Tevfik. Histoires de Nasreddin Hoca en oubykh // **Revue des Etudes Georgiennes et Caucasiennes.** No 3. 1987.

Glade D. Nasreddin Hodscha in Deutschland // **Materialia Turcica.** N. 13. 1987.

Jahani Carina. Den iranske Mulla Nasreddin – tolerant eller intolerant? // **Dragomanen.** Num. 1. 1997.

Marzolph, U. Naṣr al- Dīn KHodja // **Encyclopaedia of Islam,** Second Edition. Edited by: P. Bearman; Th. Bianquis; C.E. Bosworth; E. van Donzel; and W. P. Heinrichs. Brill, 2010. Brill Online (<http://www.brillonline.nl>).

Stein Heidi. Nasreddin Hoca, hero of Anatolian Turkish folk literature, and his Uzbek counterpart named Nasreddin Afandi // **Middle Eastern Literatures.** N. 10. 2007.

Vülcev V. **Chitūr Petūr i Nastradin Chodha.** Sofia, 1975.

Анекдоты о Ходже Насреддине / Пер. с тур. В. А. Гордлевского. Москва, 1957.

Гамада Р. Насреддін відомий та невідомий // **Всесвіт**. № 7–8. 2006.

Давлетов К.С. **О происхождении образа Ходжи Насреддина**. Томск, 1962.

Оповідки про Муллу Насреддіна / Пер. з перської *Р. Гамади* // **Всесвіт**. № 7/8. 2006.

Соловьев Л. **Повесть о Ходже Насреддине**. Москва, 1958.

Шиммель Аннемари. **Мир исламского мистицизма**. – Изд. 2-е. Москва, 2000.

ابن النديم، الفهرست، مكتبة المجلس العلمي، دمشق 2008.